

Filosofie en fictie

Filosofie en fictie

Denkbeelden in dialoog

ANN VAN SEVENANT

Klement

www.uitgeverijklement.nl
© 2018 Ann Van Sevenant / Uitgeverij Klement, Utrecht
Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Geert de Koning
Opmaak binnenwerk: Gewoon Geertje

ISBN paperback 978 90 8687 271 8
ISBN e-book 978 90 8687 273 2
NUR 730

Inhoud

<i>Woord vooraf</i>	7
FILOSOFISCH ESSAY	
Levenskeuzes	13
<i>Wat is er gebeurd?</i>	13
<i>Twee tendensen</i>	15
<i>Primordiale keuze</i>	17
<i>Zelfregulering</i>	22
<i>Existentieel regeneratievermogen</i>	26
Denkbeelden	31
<i>Denkbeeld en mensbeeld</i>	31
<i>Groeien en ontgroeien</i>	33
<i>Nabijheid en verte</i>	37
<i>De metafoor van de draad</i>	41
<i>Verteliefde en denkbeelden</i>	44
<i>Draadloze wereld</i>	49
Vriendschapsliefde	55
<i>Sterrenvriendschap</i>	55
<i>Voltaïsche vriendschap</i>	58
<i>De twee-eenheid van vrijheid en noodzaak</i>	62
<i>Keuzevrijheid</i>	66
<i>Als dubbelsterren</i>	70

DIALOOG I. DE SPELD, DE DRAAD EN DE RAND 77

De speld 79

1. Ontmoeten 79
2. Pijn 84
3. Ziek 88
4. Eenzaam 93

De draad 98

5. Verbinden 98
6. Zeven 107
7. Toeverlaat 115
8. Uiteen 121

De rand 130

9. Onzeker 130
10. Niet te geloven 141
11. Denkmantel 149
12. Randverschijnselen 156

DIALOOG II. DE NACHT ALS NAAISTER DER STERREN 169

1. Dag en nacht 171
2. Naaister aan het woord 178
3. Dichtend 180
4. Sterren plukken 188
5. Onklaar 190
6. Wat niet vergaat 196
7. Weg van misstappen 198
8. Naar een ster toe 204
9. De nacht teruggeven 206
10. De voltalligheid der sterren 217
11. Sterrenvriendschap 220
12. Slapende naaister 236
13. In de sterren geschreven? 239

Woord vooraf

In het begin was de fictie. In het meervoud. Steeds meer fictie zag het daglicht. Zo begon de mens te dromen. Mythische scheppingsverhalen volgden elkaar op. Er kwam maar geen einde aan. Iedereen werd in staat geacht de wonderbaarlijke vertellingen op te vangen. Hoe langer hoe meer slaagde de mens erin om de kosmische scheppingsverhalen een wijsgerige invulling te geven. Hij bleef ze vernieuwen en er een nieuwe betekenis aan geven.

Dat geldt vandaag nog steeds. We verzinnen het verhaal dat het best bij ons past en brengen er de nodige wijzigingen in aan. Dag na dag. Jaar na jaar. Sommigen onder ons schrijven die verhalen op. Ze vertrouwen hun ideeën toe aan dagboeken of blogs. Professionele schrijvers maken er dan weer hun hoofdactiviteit van. Auteurs van fictieboeken ervaren het als een noodzaak om hun denkwereld dankzij uitgevonden personages te verlevendigen. Ze houden er simpelweg van om verhalen te verzinnen en lezers mee te nemen naar een parallele werkelijkheid.

Vrij vroeg ben ik me van het beeldende karakter van onze denkwereld bewust geworden. Dat besef kwam in me op rond mijn tiende. Op een nacht keek ik naar de volle maan en was erdoor gefascineerd. Het leek alsof ik ernaartoe kon worden gezogen en ik wenste op te gaan in de glorie van dat hemelse licht. Rond mijn veertigste deed zich een soortgelijk verschijnsel voor met de zon die in februari laag aan de horizon stond. Deze twee ogenblikken lieten een diepe indruk op me na. Ze veranderden mijn kijk op de wereld. Samengevat komt het hierop neer: vreemde ervaringen scherpen onze aandacht voor de denkbeelden die we onbewust in ons meedragen. Ze beïnvloeden ons individuele mensbeeld of wereldbeeld.

Verschillende filosofen maken gebruik van denkbeelden die inmiddels collectief zijn geworden. Om hun abstracte theorieën begrijpelijk te maken, doen ze een beroep op ons voorstellingsvermogen. Denk bijvoorbeeld aan de allegorie van de grot van Plato, het scheermes van Ockham, de weddenschap van Pascal, de koorddanser van Nietzsche of het gereedschapskistje van Foucault. De theorieën van deze denkers zijn gericht op bedachtzaamheid en vallen natuurlijk niet te vergelijken met literaire of filmische fictie, die vooral uit is op vervoering. Toch rijst steeds meer het vermoeden dat filosofie niet vrij is van fictie en verbeelding. De doelstelling is er niet de beleving of de sfeerscheping, maar het opzoeken van de zolder of de kelder van ons bestaan. We komen er misschien niet graag. Te rommelig, te duister, of te onaanrekkelijk?

Het is niet eenvoudig om de denkbeelden die we hanteren te achterhalen. Anders dan symbolen of archetypen die op algemeenheden gestoeld zijn, geven we denkbeelden een uiterst persoonlijke invulling. Ze zijn misschien beïnvloed door de grote verhalen van de filosofen, door afbeeldingen als Adam en Eva in de tuin van Eden, door de homo universalis van Da Vinci, of door het Newtoniaans wereldbeeld of het Darwinistisch mensbeeld. Maar er bestaan ook minder vanzelfsprekende oorden in het menselijk brein. Ze vormen de uitvalsbasis voor een individuele zoektocht naar de meer duurzame onderdelen van ons bestaan. Filosofie kan aanzetten tot het ontspinnen van persoonlijke denkbeelden die nauw met onze levenswandel verbonden zijn.

De eerste dialoog in dit boek vertolkt de denkgroeisels die zich meester maken van een jong meisje en een oudere vrouw. Ze getuigen van een dubbele blik die hun hele bestaan inneemt, maar hen niet verhindert om wat dichterbij zichzelf te komen. Dankzij een existentieel dubbelzicht komen de twee vrouwen oog in oog te staan met de werkelijkheid. Ze kunnen niet langer eenogig naar iets kijken. Alles ont-dubbelt zich voor hun ogen, want elke gedachte is vergezeld van een bijgedachte. Hun gewone waarneming wordt verrijkt met denkbeelden. De wijze waarop ze de dingen benaderen, wint daardoor aan belang. Ze krijgen in de gaten dat deze minstens even belangrijk is als de dingen zelf.

In de tweede dialoog komt de zelfperceptie minder aan de orde. Beide personages bevinden zich in een verder gevorderd levensstadium en laten een verborgen vermogen zien dat ze pas op latere leeftijd leer-

den kennen. Het was al die tijd latent van kracht en loodste hen zonder dat ze het wisten door vele moeilijke momenten heen. Langzaam aan komen de personages dat vermogen op het spoor. In hun aparte vriendschapsband krijgt het concreet gestalte en het wordt vertegenwoordigd door de 'naaister der sterren'. Zij waakt over de mentale regeneratie, die minstens even fundamenteel is als de vernieuwing van onze huidcellen, haren of organen. Het existentiële regeneratievermogen is gigantisch, maar het komt zo weinig aan bod in ons dagelijks leven.

Het inleidend essay behandelt een aantal overheersende denkbeelden in het filosofische landschap. Ze zijn doorslaggevend voor onze opvattingen over liefde, vrijheid, schoonheid, vriendschap. Denkbeeldig te werk gaan is niet de kloof met de werkelijkheid vergroten of verkleinen, maar de schemerzone tussen droom en werkelijkheid opzoeken, het grensgebied tussen verzinsels en waanbeelden aftasten, leren schipperen tussen feit en mythe. De stem van de innerlijke aansporing vertelt ons inventief om te gaan met beperkingen, niet terug te deinzen voor wat op het eerste gezicht onmogelijk lijkt. Ze laat ons speuren naar een levensvatbaar zelfvertrouwen. Dat komt ook onze relaties ten goede. In contacten waar openheid vooropstaat, kan een vastgeroest denkbeeld zich transformeren. Het kan mensen samenbrengen om over hun geliefkoosde denkbeelden te converseren. Zo bijvoorbeeld was tot voor kort 'liefde die niet vergaat' één van de meest levendige ficties. Samen met de wens dat ons bestaan niet voor niets is, dat we iets voor elkaar kunnen betekenen. Het filosofisch denkkader waarvan sprake is in het essay, staat ons toe om mensbeelden, wereldbeelden en toekomstbeelden te toetsen aan de werkelijkheid en om nieuwe denkbeelden te testen.

Misschien wordt die laatste oefening naar de achtergrond gedrongen in samenlevingen waar het nuttige vooropstaat. Waar de dreiging van degenererende processen zich duidelijk aan alle dingen opdringt. Die dreiging is er vooral, en paradoxaal, nu levensverlengende praktijken steeds meer voorkomen. Menselijke relaties ondergaan veranderingen in de verschillende levensstadia, zeker als er een extra stadium bij komt. Vragen rijzen omtrent de vergankelijkheid, niet alleen van levende wezens, maar ook van de planeet. Voor het eerst komt vergankelijkheid pal tegenover duurzaamheid te staan. Zo ook in dit boek over niet-alledaagse relaties, over een goed onderhouden weerstand tegen berusting. In de drie delen van dit boek bestaat die weerstand

bij gratie van afstand. Bevreemdend is het dat sommige relaties het beter doen op afstand dan in de nabijheid. Nabijheid is aanvankelijk de meest werkzame factor, maar gaandeweg komt er meer afstand kijken bij de manier waarop we met de dingen en met elkaar omgaan. Niet om het prijzen van afstandelijkheid gaat het, maar om het verstevigen van broze banden, steeds opnieuw. Tot hoever reiken de draden die we spannen?

FILOSOFISCH ESSAY

Levenskeuzes

WAT IS ER GEBEURD?

De herstelde mens. De verbeterde mens. De gecorrigeerde mens. Allerhande technologieën staan in dienst van de mens die langer en beter zal leven. De eenentwintigste-eeuwse mens kan een beroep doen op verschillende levensverlengende ingrepen. Wat daarin opvalt, is hoe passief we deze veranderingen ondergaan, en vooral ook de berichtgeving erover. Bestond er vroeger nog enige zelfstandigheid in het innemen van een positie, nu lijken we gedwee en volgzzaam de technologische vooruitgang te ondergaan en de gevolgen ervan af te wachten.

Toch zullen we 'het' zelf moeten doen. Ook al slagen we erin om het lichaam bij te werken en tot honderd te leven, onze mentale staat zal moeten volgen. Wie zich door de laatste snufjes laat bijwerken, zal ook zelf veranderen, zal zijn 'zelf' ongemerkt aan dat proces onderwerpen. Daar wordt te weinig rekening mee gehouden. Te weinig wordt er gedacht in termen van het verborgen regeneratievermogen van de mens. Dit essay gaat voornamelijk over de ontdekking en instandhouding van dat verborgen vermogen, van de menselijke capaciteit om in te gaan tegen het proces van toenemende instrumentalisering.

Misschien zijn wetenschappers er te gerust in: na de lichamelijke prothesen en implantaten zal het bewustzijn klinisch worden aangepakt. Een gevoelsprothese, een spirituele donor, een ingeplante psyche. Dat klinkt ongeloofwaardig, maar er wordt over gespeculeerd. We denken hoe langer hoe meer in termen van vervangbaarheid. De technofilie, die een activerende component bevat, gaat langzaam over in een passieve technopathie. In het derde millennium staat

functionele efficiëntie voorop. En als de technische ingrepen, transplantaten of robotisering eenmaal een feit zijn – bewustzijnsverruimend of niet – dan rest ons enkel nog het uitvinden van een brein waarop dat alles kan worden uitgetest.

De herleiding van het bewustzijn tot een brein zal beslist gevolgen hebben voor wat we aanduiden met het begrip ‘zelf’. In het oud-Griekse Delphi veronderstelde het befaamde ‘ken jezelf’ een tweedeling: een ik dat kent, voelt en handelt, en een zelf dat daar het voorwerp van is. Vandaag zou je kunnen spreken van ‘ikzelf’ of ‘mijn ik’, van ‘mijn zelf’ of ‘mezelf’. Volgens de Duitse filosoof Hegel veroorzaakt het denkproces per definitie een ontdubbeling. En dat begint al met het zelfbewustzijn. Zodra ik besef dat ik leef, ontstaat het zelfbesef. De bewustwording van het zelf impliceert een ontdubbeling, een scheiding tussen ‘ik’ en het ‘gedachte ik’, een afstand tussen het subject dat denkt en het object dat wordt gedacht.

Dat geldt ook voor de kloof tussen ‘ik’ en ‘de wereld’, tussen ‘binnen’ en ‘buiten’. Dat het bewustzijn ongelukkig kan zijn, worden we maar al te goed gewaar als we verscheurd zijn, door een moeilijke keuze of als er iets grondig verkeerd gaat. Hoewel die ervaringen heel echt zijn, en we onverbloemd de waarheid aan onszelf vertellen, doorstaan we toch die ogenblikken die als onaangenaam aanvoelen. We improviseren vluchtwegen die het dichtst binnen in ons bereik liggen. Een mailtje of telefoontje naar wie bereikbaar is, ligt het meest voor de hand.

Nooit eerder was het tegelijk zo makkelijk en zo moeilijk om iemand direct aan de lijn te krijgen. Nog voor we wakker worden, is het al bezig. Berichtjes die ’s nachts werden verstuurd maken hun opwachting. Miljarden elektronische signalen die de wereld rondgaan. Tegelijk was het nooit zo moeilijk om met iemand af te spreken en een diepgaand gesprek te voeren. Om tijd te vinden en elkaar te ontmoeten, om naar elkaar te luisteren. Zelfs al houden we ervan om in het verhaal van iemand anders verwickeld te raken, of om eventjes niet alleen met onszelf te moeten leven. Verleren we het echt om stilletjes met onszelf samen te zijn? Had de Franse dichter Pascal reeds in de zeventiende eeuw gelijk toen hij stelde dat zo weinig mensen alleen kunnen zijn in een kamer? Hoe meer ramen en deuren – en vandaag digitale schermen – uitnodigend lonken, hoe meer we dreigen opgesloten te raken in ons bestaan. We slagen er nauwelijks in simpelweg tweevoudig te zijn. Zonder ons achter iemand

anders te verschuilen. We weten al bijna niet meer hoe we met onszelf kunnen omgaan. Wat is er gebeurd?

TWEE TENDENSEN

Eeuwenlang weerspiegelden religie en filosofie het ideaal van de verheffing van de mens tot een 'hogere' wezen. Pas in de achttiende eeuw herontdekte de mens een wijsheid die 3500 jaar geleden ontsproot in de woestijngebieden van Iran. Het hogere, nobelere wezen dat de mens zou worden, lag sinds jaar en dag besloten in hemzelf – in de onherbergzame woestijn die hij voor zichzelf is en die hem kan brengen tot een meer doordachte levenswijze. Als hij zijn blik tenminste niet afwendt van het licht, het symbool van wijsheid, dat door niemand kan worden opgeëist. De filosofie van het licht werd lang geleden geformuleerd door Zarathustra Spitama. Hij leefde omstreeks 1500 voor onze tijdrekening en stond met zijn existentiële inzichten model voor onder meer het hindoeïstische, joodse, boeddhistische, platonische en christelijke gedachtegoed en de oosterse en westerse wijsbegeerte.

De proto-filosofische bewoordingen van Zarathustra komen neer op het volgende. De mens evolueert in de richting van het licht, groeit toe naar meer wijsheid en bezonnenheid. Dat is althans zijn potentieel. Ieder levend wezen heeft het in zich om zich te ontplooiën en open te bloeien. In de *Gatha's*, de zeventien gezangen of hymnen die worden toegeschreven aan Zarathustra, staan licht en duisternis tegenover elkaar. Beide zijn substantiële elementen in het zelfonderzoek. Ze fungeren als twee componenten die onontbeerlijk zijn voor de keuzevrijheid, voor de inspraak die de mens heeft in zijn bestemming. In die zin heeft elk wezen zowel licht als duisternis nodig om te groeien. In het proces van bewustwording ervaart de mens dat hij wordt aangetrokken door het licht, maar ook door de duisternis. Zarathustra benadrukt deze twee tegengestelde bewegingen die in de mens onrust veroorzaken. Ze veroorzaken twijfel en onvrede, vooral als hij er zich onvoldoende rekenschap van geeft. De twee tegengestelde tendensen zijn volgens Zarathustra permanent in ons aan het werk.

De eerste tendens tot echtheid stelt ons in staat om weerstand te bieden aan de spontane neiging tot het verdraaien van de feiten, aan